

Ferdöwsiniň «Şanamasy» türkler hakynda näme diýýär?

Category: Edebi makalalar, Kitapcy, Sözler

написано kitapcy | 23 январа, 2025

Ferdöwsiniň "Şanamasy" türkler hakynda näme diýýär?

FERDÖWSINIŇ «ŞANAMASY» TÜRKLER HAKYNDANÄME DIÝÝÄR?

Horasanly pars şahyry Abulkasım Ferdöwsiniň «Şanamasyna» türkmen edebiýatynda has uly orun berilip, ony Gündogaryň iň görnükli şahyry we eserini bolsa beýik epos hökmünde tanadylýar. Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda, uniwersitetdir dil institutynda bu pars eseri hakynda giň möçberde gürrüň edilyär. Azady adyndaky merkezi kitaphananyň diwarlarynda şahyryň özi we eserlerini aňladýan suratlar gazlypdyr. Dogrudanam, bu pars «şa eserine» şeýle köp üns bermek biziň milletimize nämä gerek?

Pars edebiýatçylary «Şanama» poemasyňy eýran (pars) mifologiyasy esasynda dörän uly monumental diýip sypatlandyryýarlar. Eseriň döreýşi barasynda şeýle gürrüň bar: «Türk hökümdarlarynda Gaznaly soltan Mahmyt «Eýran-Turan» taryhy hakynda bir eser ýazylmasyny buýranmyş. Ilki «Şanama» eserini 996-njy ýylda maryly Mesudi Merwezi ýazyp başlaýar, ondan soň Dakyky bu işi dowam edýär, Dakyky ölenden soň Ferdöwsini iş başyna geçýär. Parslaryň toslan rowaýatlarına görä soltan Mahmyt eseriň her beýtine bir altyn berjegini wada berenmiş. Ferdöwsini öz «Şanamasyny» ýazyp soltana hödürleyär. Soltan Mahmyt eser bilen tanyş bolanda soň, ony halaman, altyn ýerine kümüş dirhem berenmiş, Ferdöwsini muny görüp, soltanyň adyna ýazgaryjy goşgy goşup, gorkusundan başga ýere gaçyp gidenmiş. Aradan bir näçe wagt geçenden soň, soltan öz eden işinden puşman bolup altynlary ýollaýar. Ýükli kerwen şäheriň bir derwezesinden girende, dünýäden öten Ferdöwsini jaýlamak üçin, adamlar ol bir derwezesinden çykyp baran, şahyryň gyzy bolsa iberilen altynlary yzyna gaýtaranmyş.

Pars edebiýatçylaryň toslap tapan bu rowaýaty bu ýerde bitýär.

Bu rowaýat bilen baglansykly birnäçe sorag ýüze çykýar:

- 1- «Şanama dogrudanam pars mifologiyasy esasynda ýazlypdyrmy?
- 2- Näme üçin soltan Mahmyt Ferdöwsä altyn bermändir, soltan bu eden işi bilen nämäni aňlatmak isläpdir?

«Şanamanyň» nähil döreyşi we onuň türk halklaryň mifologiyasy esasynda dörendigi barasynda Çyn-Maçyn çeşmelerinde bilgi bar. Ferdöwsiniň düzen eseri şol ynançlara daýanyp ýazylýar. Ferdöwsini ussatlyk bilen rowaýatyň originalyny degişdirip, ony pars ruhuna uýgun äheňde ýazýar. Ol pars mifologiyasından peýdalanyp, Rüstemiň atasynyň bir Symrug guşy tarapyndan beslenmegi we ş.m-ler.

Ferdöwsini öz eserinde parslary jomart we batyr, türkleri bolsa wagşy, zelil we gorkak diýip sypatlandyrýar. Söweşlerde mydam parslar üstün gelip, türkler bolsa ýeňilýär. Ferdöwsini türkleri: «Bu siziň alyn yazgydyňyz, öz pesligiňizi boýun alyň, parslaryň beýikligini, türkleriň elleriniň astyndadygyna ynanyň, pars pälwany Rüstemi hiç bir türk pälwany ýeňip bilmez, ýeňse ony diňe öz ogly (Suhrap) ýeňip biler» diýip, ruhy taýdan basgy salýar. Bütin bu zatlar üns berip syn etseň Ferdöwsiniň «Şahnamasy» ynsanlary kemsidiji, barypýatan şowinistik ideýadan ylham alýandygyny aňsa bolýar.

Eseriň milletçilik pähiminden ugur alýandygynyň başga bir delili bolsa ulanylan sözler hakyndadyr. Pars diliniň leksnologiyasynyň üstünde işläp rus alymy Pesokowyň hasaplamagyna görä çagdas pars dilinde 250 müň söz bar, onuň 175 müňi arap dilinden alynan sözlerdir, diýmek pars dilindäki sözleriň 75%-i arapçadyr, galan 25% sözler bolsa türk, mongol we ýewropa dillerinden alnan sözlerdir. Esasan pars dilindäki sözleriniň 10-dan 9-y alynma sözlerdir. Muňa garamazdan Ferdöwsiniň öňe süren şowinistik äheňli 60-müň beýtli eserinde başga dillerden hiç bir söz alynmandygy orta atylýar, arasynda çäre bolmansoň diňe birnäçe arap sözlerinden peýdalanany üçin, ol öz okyjylaryndan ötünç sorýar.

Ferdöwsini öz eserinde diňe türkleri däl, edil şol bir wagtyň özünde araplary hem kemsidip, olary «düýe süýdünü içip, paşlak

etini iýip ýören araplar» diyip kemsidýär. Ferdöwi pars we umuman bütin Gündogar edebiýatında şowinistik dünýägaraýyşly ýeke-täk şahyrdyr. Ne Ferdöwsiden öň, ne-de ondan soň Gündogar edebiýatynda ikinji bir şowinist söz ussadyňa gabat gelinmeýär.

Parslar tarapyndan «dünýäniň uly mifologiýasyny beýan edýän» hökmünde öwlüp arşa çykarulan «Şanamada» diňe 4 müň sözden peýdalanylypdyr. Deňeşdirme hökmünde aýtsak, rus dilinde 200 müň söz bolsa, Puşkin öz eserinde 17 müňden artyk sözden peýdalanylypdyr. Göwrüm taýdan beýle uly bolan «Şanamada» 4 müň sözden peýdalanylan bolsa, bu, eseriň poetik mazmunyny aç-açan orta çykarýar.

Gaznalı türkmen soltany Mahmyt Ferdöwsä «Şanama» eseri düzmek buýrugyny berende, Eýran-Turan söweşleriniň obýektiw görnüşini beýan edilmegi talap edýär. Eser düzlüp, soltana hödürlenende, maslahatlaşylan zatlaryň tersine gabat gelinýär. Soltan Mahmyt özüni «Alp-är Tüňňaniň (Ferdöwsä ony Afrasiýab adyna üýtgedýär) hakyky mirasdüşeri saýardy. Ol döwürde Alp-är Tüňňaniň gahrymançylykly keşbi il arasynda giňden ýaýrapdy. Bu milli dessanda Alp-är Tüňňaniň mertligi, başarjaňlygy, il-gün hem toprak üstünde görkezen batyrlygy wasp edilýär. Bu milli dessan türkleriň arasynda giňden ýaýramagy, hatda aradan ýüz ýyllar geçse-de türkleriň Alp-är Tüňňani ýüreklerde ebedileşdirmekleri barasynda XI asyryň uly türk dilçi alymy Kaşgarly Mahmyt öz «Diwan-e logat-e türk» eserinde Alp-är Tüňňaniň ölümü barasynda şeýle ýazypdyr:

«Alp-är Tüňňa öldümi?

Ýaman dünýä galdymy?

Pelek öjün aldymy?

Indi ýürek daglanar.»

Şeýle-de XI asyryň uly türk şahyry «Kutadgu-bilik» («Bagt beriji bilim») eseriň awtory Ýusup has-hajyp Balasagunly hem öz eserinde Alp-är Tüňňani hormat bilen yatlaär.

Ferdöwsä öz «Şanamasynda» türkleriň milli gahrymany Alp-är Tüňňaniň adyny Afrasiûaba üýtgedip, ony ýüregi gara,

erbetligiň yzynda bolan adam hökmünde sypatlandyrýar. Ferdöwsiden soň pars edebiýatynda ony şeýle tanadyp gelýärler. Bu bir bolaýjak zat. Bir mahal iýlamitlar bilen duşman bolan akadlar, iýlamitlaryň söygüli taňrylary akadlar üçin iň gorkunç taňry hökmünde sypatlanypdy.

Ferdusiniň ýaşan döwri (934-1020) Eýran Gaznalh türkmenleriň häkimiýeti astyndady. Ferdöwsiniň öz eserini şeýle şowinistik ruhda ýazmagy, türkmenleriň hökümetine çydap bilinmedik reaksiya, garşylyk we onuň netijesidi. Gaznaly soltanyň we türki halklaryň Ferdöwsini tarapydan kemsidilmegi geçip bolmajak günädi. Şoňa görä soltan Mahmyt altyn yerine kümüş ýollaýar. Muňa meňzeş başga bir hadysa hem Omar Haýýamyň döwründe ýüz beryär. Haýýam «Nowruznama» eserinde parslary batyr görkezmäge synanyşýar. Haýýam öz eserini seljukly soltany Berkýaryga hödürlep, uly serpaýa garaşýar, emma soltan ony sowuk garşy alýar. Haýýam eden ýalňysyna düşüniپ galýar. «Şanamanyň» ýazylmagyndan 300 ýyldan köp geçenden soň türkleriň beýik serdary Emir Teýmirleň (Agsak Demir) Ferdusiniň mazarınıň üstüne barıp: «Gal ayaga, gorkaklygyna gülüp, masgaralan türki gör» diýenmiş. Bu faktiň özi Ferdöwsiniň pars şowinizmine gulluk edendigini görkezýär.

Parslaryň orta atan rowaýatynda göýä soltan Mahmyt soňundan puşman bolup, eseriň gadryny bilip şahyra altyn ýollandygy aýdylýar. Bu düýbünden ýasama we toslanyp tapylan zat. Soltan Mahmyt puşman bolar ýaly hiç bir ýalňys iş etmändi.

Ferdöwsiniň ýazan «Şanamasynyň» galplaşan dessanlaryny ýüze çykaran, häzir bolsa pars edebiýatyna gulluk edip yören asly türk soýly Ahmet Şamly 1994-nji ýylda Amerikanyň Berkli uniwersitetinde gyzykly çykyş etdi. Onuň pikirine görä «demirçi Kawe» we genişlerinden ajdarha çykyp duran «Zahhak» dessany düýbünden tersine. Zalym diýlip görkezilen Zahhak ýurtda bay-feodallaryň bähbitlerini howpa salyan, garyp-gasarlaryň peýdasyna reformalar geçireni üçin, tagtdan agdarylan Feridun şanyň küşgürmegi bilen demirçi Kawe aýaga galyp, Zahhagy agdaryp, Feriduny tagta çykarýar. Ferdöwsiniň «Şanamasynda» bolsa Zahhagy örän ýowuz bir adam sypatlandyrýar, genişlerinden çykyp duran aždarlaryny köşetmek

üçin her giyje iki ýigidi öldürip, onuň maňzynyň aždarlaryna berilyändigini beýan edilyär.

Biz bu kiçi makalada Ferdöwsiniň düzen «Şanamasynyň türklere nähili garaýşy barasynda durup geçdik. Türkmenistanly alymlarymyzyň bu eser barasynda düýpli barlaglar geçirip, eseriň hakyky obrazyny ile-güne aýan etmeklerini umyt edýäris.

Akmyrat GÜRGENLI. Edebi makalalar